

АДАПТАЦІЯ ЗАПОЗИЧЕНИХ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ПРАКТИКИ

Степанова Н. Є. к.і.н, доцент, Мілюкова А. О. аспірант

Після стрімкого розпаду СРСР і утворення на його теренах нових суверенних держав здавалося, що, спираючись на досвід розвинутих країн Заходу вони отримали реальний шанс перейти до демократії відносно швидко і безболісно. З часом ці сподівання виявилися марними, що породило песимістичні оцінки перспектив демократичного транзиту у пострадянському регіоні.

Головна претензія щодо недосконалості «нових демократій», до яких належить і Україна, стосується поверхневого і неефективного характеру функціонування в них демократичних інститутів і практик. З позицій класичних теоретичних схем дослідження транзитів як лінійного руху від авторитаризму до демократії негативні процеси пострадянської трансформації іноді трактувалися через призму так званої «моделі краху або провалу» (model failure), під якою розуміється нездатність країн, що трансформуються, досягти цілей демократії. Згодом стало зрозумілим, що «транзитологічні концепції, такі популярні у 1980-ті р., не змогли пояснити численні невдалі випадки демократичних транзитів, оскільки не приділяли належної уваги інституційним (структурним) факторам» [21, с. 69].

Які ж процеси можуть відбуватися в суспільстві під час масштабного й одночасного запровадження «чужих», імпортованих політичних інститутів, як це, наприклад, сталося, в Україні, Росії та інших країнах колишнього Радянського Союзу? За яких умов відбувається їх спотворення і за яких – пристосування до умов і потреб нового суспільства-«імпортера»? Які адаптаційні практики використовують елітні та масові суб'єкти у пострадянських країнах щодо зазначених політичних інститутів?

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що сьогодні питання інституційних трансформацій у загальному вигляді постало як одне з центральних у західних концепціях соціальних б

трансформацій. Новітні дослідження інституційних перетворень в рамках політичної науки базуються на широкому спектрі різноманітних методологічних напрямків [Див. більш докладно: 19]. Роботи закордонних і вітчизняних авторів, які так чи інакше сприяють з'ясуванню проблеми адаптації запозичених політичних інститутів до нового соціального середовища, можна згрупувати таким чином:

1) мета-теоретичні студії, автори яких здійснюють спроби вироблення загальної логіки та принципів концептуалізації процесів суспільної трансформації, в тому рахунку їх інституціональної складової: соціальний конструктивізм (П. Бергер і Т. Лукман), структурно-діяльнісна концепція соціетальних трансформацій (Т. Заславська, М. Шабанова), теорія інституціональних матриць (С. Кірдіна), активістсько-діяльнісний підхід (І. Сітнова);

2) теоретико-методологічні дослідження, в яких викладаються основи або здійснюється критичний аналіз різноманітних напрямків та версій інституціональної теорії, а також опрацьовуються концептуальні рамки щодо вивчення певних інституціональних феноменів у пострадянських суспільствах, зокрема, роботи Б. Вейнгаста, К. Зегберса, Дж. Найта, Д. Норта, К. Оффе, П. Панова, С. Патрушева, П. Холла, К. Шепслі, концепції «дефектних демократій» В. Меркель і Л. Круассан, «неформальних інститутів і практик» Г. Хелмке Г. і С. Левітські та «інституційних пасток» Гельмана і А. Хлопіна, «подвійної інституціоналізації» Є. Головахи і Н. Паніної тощо;

3) транзитологічні розвідки, у яких висвітлюються особливості режимних змін і політико-інституціональних процесів у країнах пострадянського простору, пояснюються окремі їх аспекти (Т. Карл, Т. Кузьо, Ю. Мацієвський, М. Подхомутникова, О. Фісун, Ф. Шміттер);

4) дослідження, що здійснюються у руслі концепції модернізації та зачіпають питання історичної еволюції політичних інститутів на теренах колишнього СРСР, а також соціокультурного аспекту їх подальшої трансформації (Г. Зеленько, І. Кравченко, В. Лапкін, Є. Мачкув, В. Пантін, В.Федотова та інші).⁷

Таким чином наразі вже неможна говорити про відсутність достатнього методологічного підґрунтя щодо вивчення політико-інституціональних аспектів загального процесу пострадянських трансформацій.

Проблематика ж адаптації розглядається в роботах з соціології (О. Злобіна, С. Хутка), політичної психології (Г. Ділігенський, М. Ромм), соціології культури (Е. Маркарян, Л. Шпак) і багатьох інших напрямів соціальних наук. Спираючись на традиції, закладені Т. Парсонсом, Д. Істоном, у системному вимірі функцію адаптації розглядають і політологи (М. Анохін, О. Шабров). Як наслідок, маємо різноаспектне бачення адаптації та полісуб'єктність визначень її змісту. Але самі бурхливі процеси соціальних трансформацій останнім часом потребували формування загально соціологічного підходу щодо цього широко розповсюдженого у суспільстві явища. Вони були реалізовані у формуванні концепції та загальних основ теорії соціальної адаптації (Л. Корель, С. Кравцов, П. Кузнецов).

Політологічні розвідки у цьому напрямку, нажаль, і досі є вкрай поодинокими. Досить симптоматичною у цьому сенсі виглядає спроба українського автора О. Карпяка поєднати в своєму дослідженні два рівня аналізу – системний і особистісний [11]. Здійснивши розгорнутий огляд наукових уявлень щодо сутності політичної адаптації, він констатує як неоднозначність її трактування, так і різноманітність методологічних установок, серед яких переважають структурно-функціональні й психологічні підходи [12, с. 101]. Серед іншого відзначається і недостатній ступінь наукової розробки інституційних аспектів політичної адаптації.

Таким чином, політико-інституціональні аспекти адаптаційних процесів поки що постають як не вирішені частини загальної проблеми політичної адаптації взагалі. Серед недостатньо з'ясованих – і проблема ймовірних шляхів адаптації запозичених політичних інститутів, їх ролі у формуванні певного інституційного порядку.

Тим не менш, актуальність всебічного і комплексного дослідження різноманітних адаптаційних стратегій політичних суб'єктів на перехідному етапі суспільного розвитку є вже доз

статньо усвідомленою. «Швидкість трансформаційних перетворень на пряму пов'язана із здатністю суспільства адаптуватися і приймати нові форми взаємодії в умовах збереження колишніх стереотипів, ціннісних настанов, норм взаємодії у свідомості людей» – зазначає І. Сітнова [27, с. 28]. Крім того, характер, форми і темпи процесу адаптації мають особливе значення для подолання кризових явищ перехідного періоду, «тому що саме в його ході здійснюється «переведення» сигналів, які посилаються з макрорівня державно-політичних і соціально-економічних інститутів на мікрорівень – до реальної діяльності населення. Саме результати адаптації дозволяють виявити справжній зміст і сенс змін, що відбуваються, тому що принципово важливими є не наміри, які декларуються на макрорівні, а соціальний результат трансформації, що виникає на мікрорівні як підсумок відповідного адаптаційного «переводу» [7, с. 24].

Враховуючи вищезазначене, *автори поставили за мету* визначити і обґрунтувати власну наукову позицію щодо ролі запозичених політичних інститутів у процесах адаптації політичних систем пострадянських країн до перехідного стану розвитку, а також їх місця в політико-інституційному порядку, який ще знаходиться на етапі формування. Не претендуючи на всебічне висвітлення усього комплексу проблем, що пов'язані з предметом дослідження, обмежимося лише такими конкретними завданнями:

- дослідити евристичний потенціал окремих наукових парадигм і підходів щодо аналізу політико-інституціональних аспектів адаптації у суспільствах, що трансформуються;

- визначити особливості, умови та чинники, що впливають на процес і можливі результати адаптації запозичених формальних інститутів демократії у країнах колишнього СРСР;

- виявити деякі типові адаптаційні стратегії елітних і масових суб'єктів політики в Україні щодо запозичених політичних інститутів.

Слід одразу зазначити, що методологія дослідження політико-інституційних аспектів адаптації зумовлена специфікою самого предмету, яка вимагає застосування принципів поліпарадигмаль9

ності та компліментарності у використанні декількох підходів. Найбільш придатними щодо предмету і мети цих досліджень, на думку авторів, є соціально-конструктивістська і структурно-діяльнісна парадигми, а також окремі здобутки сучасних версій неоінституціоналізму (зокрема, історичного й соціологічного). Разом з цим варто підкреслити, що набір методологічного інструментарію може істотно варіюватися в залежності від конкретних завдань дослідження. У даному випадку це пов'язано з тим, що сам феномен адаптації має складну природу, механізми і форми прояву в суспільних відносинах. Те саме стосується й сучасного розуміння соціальних інститутів загалом та політичних інститутів зокрема. Тому перед викладенням основного матеріалу слід уточнити зміст основних понять, їх трактовку в межах зазначених наукових підходів та висхідні положення власної дослідницької стратегії.

Поняття «інститут» ми використовуємо згідно з його широкою неоінституціональною інтерпретацією. Якщо традиційний інституційний підхід розглядає інститути як установи, організації, то з позицій неоінституціоналізму інститут – це взаємопов'язана сукупність стійких формальних і неформальних правил, які регулюють поведінку і задають «рамки» взаємодії політичних акторів. Інститути створюють умови для діяльності акторів і водночас накладають обмеження на їх взаємодію.

Соціально-конструктивістські уявлення щодо інститутів ґрунтуються на так званій інтерпретативній традиції, яка була започаткована М. Вебером у його теорії соціальної дії. Згідно з цією парадигмою висхідною точкою аналізу процесів формування як інститутів, так і певного інституціонального порядку мають бути не індивіди і не структурні утворення, а саме соціальні взаємодії. У такому разі усталені моделі взаємодії формуються на взаємних очікуваннях акторів, тобто досвіді взаємодій, що неодноразово повторюються. При цьому інтерпретація та розуміння змісту власних дій у акторів може не співпадати, але у наявності має бути передбачуваність реакцій [2, с. 631]. 10

Згідно логіці теорії раціонального вибору, політико-інституційна структура суспільства підтримується за рахунок рівноваги інтересів, яка, в свою чергу, забезпечується за допомогою укладання угод («контрактів») між раціональними громадянами з приводу того, а) які питання вважати публічними, тобто якими є повноваження держави, і б) яким чином будуть прийматися рішення з цих питань, тобто як виглядає інституційна структура органів державної влади. За таким механізмом відбуваються і зміни в інституційному устрої держав: умови контракту переглядаються в тому випадку, коли змінюється співвідношення сил між сторонами.

Відомий американський інституціоналіст Д. Норт разом із Д. Воллісом і Б. Вейнгастом на основі цієї концепції розробили модель «порядку обмеженого доступу» (на противагу заснованому на верховенстві права конституційному «порядку відкритого доступу») [33]. Сутність її полягає в тому, що порядок базується на ієрархічно побудованій системі привілеїв і політичної ренти, які мають у своєму розпорядженні різні елітні групи. Прагнення зберегти ренту мотивує їх підтримувати існуючий порядок навіть тоді, коли вони займають не найвищі позиції в ієрархії, оскільки відмова від підтримки призводить лише до втрат, а не до вигравів. Спираючись на таку логіку, автори дійшли висновку, що «імпорт» демократичних інститутів в більшості випадків приречений, оскільки «відкритий доступ» (вільний ринок і демократія) руйнує стару інституційну структуру, не встигаючи створити нову. На нашу думку, такі зауваження досить актуальні для більшості країн пострадянського простору, що перебувають в процесі трансформації. Проте, процеси адаптації або відторгнення запозичених інститутів – досить складні феномени, тому заздалегідь давати прогнози щодо їх «живучості» вкрай складно.

Оскільки всі інститути в загальній інституційній структурі суспільства пов'язані між собою, зміна одного інституту вимагає зміни й інших інститутів (так званий «ефект клейкості») [22, с. 27]. Цей ефект значно підвищує стійкість інституційної структури, 11

проте тягне за собою певні наслідки, усвідомлення яких знайшло відображення у відомій концепції «залежності від обраного шляху» (path-dependency) [Див.: 36].

В цілому, як зазначають Пітер Холл і Розмарі Тейлор, інституціоналізм раціонального вибору дає «найбільш елегантне» пояснення інститутів: «актори створюють інститути, щоб... отримати вигоди від кооперації... Утворені інститути зберігаються доти, доки надають акторам більше вигод, ніж альтернативні інститути» [31].

Поняття «адаптація» у загальному, філософському сенсі розглядається як різновид взаємодії особистості або соціальної групи із соціальним середовищем, в ході якої узгоджуються вимоги та очікування її учасників. У соціологічному розумінні, як зазначає С. О. Кравцов, поняття «соціальна адаптація» об'єднує процес пристосування індивідуума до періодично виникаючих соціально значущих інноваційних змін і відповідну їм послідовність незавершених адаптивних станів, що нашаровуються один на одного. Тому соціальну адаптацію не слід розглядати як підсумок, тобто завершений процес: це постійно існуючий, еволюціонуючий процес [14, с. 83].

Найбільш узагальнений вигляд має визначення Л. Корель, яка вважає, що *«соціальна адаптація є пристосування або процес пристосовування соціальної системи (особистості, соціальної групи, організації, спільноти, інституту, суспільства, цивілізації і таке ін.) до внутрішніх і зовнішніх змін, які відбуваються шляхом змінювання як стереотипів поведінки, соціальних практик, цінностей, засобів інформаційно-інтерпретативного відображення (конструювання, реконструювання) реальності, так і завдяки внутрішньої її (системи) структури і функцій»* [13, с. 39].

Інституціональну адаптацію російський соціолог визначає як «процес (і результат) пристосування соціальних інститутів до змін зовнішнього середовища. Суб'єктами адаптації виступають соціальні інститути – регулярні та довгострокові соціальні практики, які санкціонуються й підтримуються за допомогою формальних і неформальних правил, норм, установок» [13, с. 204]. Інституці12

ональна адаптація спрямована на самозбереження відповідного інституту в нових умовах. Проте, інститути не є заданими й незмінними сутностями, тому що зміни у соціальній практиці, які відбуваються під впливом зміни життєвих умов, а також «саморозвитку» людей, здатні вести як до модифікації існуючих інститутів, так і до виникнення нових інституційних форм [13, с. 205].

Політологічні розвідки щодо процесів адаптації, як вже згадувалося, стосуються або функціональних якостей політичної системи, або політико-психологічних феноменів пристосування індивідів, груп і спільнот до умов соціально-політичного середовища. В останньому випадку політична адаптація часто виглядає як складова процесу політичної соціалізації. Але політична адаптація – це взаємозалежний процес суб'єктно-об'єктних відносин, «де суб'єктом, як і об'єктом можуть виступати і особистість, і політична система, і держава...» [12, с. 102].

З вище викладеного випливає, що:

1) політичні інститути здатні виступати *суб'єктами адаптації*, оскільки покликані встановлювати і регламентувати різноманітні зв'язки індивідів, груп і спільнот із широким соціальним середовищем, а також реагувати на ті зміни, що в ньому відбуваються. У цьому сенсі вони постають як «правила гри в суспільстві, або, точніше, придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище» [20, с. 11];

2) структурно-організаційні елементи політичної системи і, передусім, державу з її численними інституціональними формами (установами), будемо розглядати у якості *об'єкту адаптації* з боку дійових осіб соціального і політичного життя (суто суб'єктів або, точніше, акторів/агентів політики (*про це докладніше див.:* [8, 9, 32]); в процесі такої адаптації актори/агенти пристосовують нові (у контексті нашого предмету, запозичені й впроваджені «згори») організаційні й нормативні форми інститутів для власних потреб та інтересів, «привласнюють» та використовують їх завдяки відповідним адаптаційним поведінковим моделям і практикам, що сприяє модифікації первісних змістовних і функціональних

характеристик відповідних запозичених інститутів та вкоріненню їх у певну систему інституціонального порядку (П. Панов);

3) з іншого боку, існує думка, що на відміну від суб'єкта адаптації – носія та джерела активності, об'єкт адаптації – це фрагмент реальності, який має безпосереднє відношення до реалізації потреб суб'єкту адаптації. Така позиція нібито відмовляє політичним інститутам у можливості виконання ролі суб'єкту адаптації. Але згідно постулатам теорії раціонального вибору інституційна структура не є «об'єктивно заданою», а виступає продуктом раціонального вибору взаємодіючих акторів. Проте створені акторами інститути так чи інакше стають «зовнішніми» для кожного з них обмеженнями, тобто «об'єктивною реальністю». І, оскільки трансформації в інституціональній структурі будь-якого суспільства відбуваються хоча й не надто швидко і помітно, але постійно, актори вимушені як адаптуватися до одних видів обмежень, що накладають на них вже існуючі інститути-форми (установлення) та інститути-правила, так і водночас у той або інший спосіб змінювати інші з метою покращення свого становища.

Звичайно у різних акторів переваги з приводу бажаних правил не однакові. Відповідно, вибір інститутів залежить від а) переваг акторів, що беруть участь у створенні інститутів, та б) співвідношення сил між ними. На відміну від структуралізму, в логіці раціонального вибору підкорення встановленим інституційним обмеженням («слідування правилу») – зовсім не імператив, а також питання раціонального вибору. Ті актори, які віддали б перевагу іншому інституту, будуть підкорюватися встановленому правилу лише в тому випадку, якщо протилежна стратегія (не підкорюватися правилу) принесе більше витрат, ніж вигод. Елінор Остром і Сью Крауфорд виділяють зовнішній і внутрішній аспекти проблеми «слідування / не слідування правилу». Зовнішній демонструє вигоди і витрати, пов'язані зі впливом на актора ззовні. Внутрішній – ті вигоди і витрати, які походять з суб'єктивного сприйняття актором даного інституту [34, с. 587-588]. 14

Західні концепції інституціональних трансформацій, які спираються на висхідні положення теорій раціонального або колективного вибору, розглядають цей процес як органічні й еволюційні зміни, що не виключають ситуацій боротьби суб'єктів за розподіл ресурсів і зміну «правил гри». Але вони практично не торкаються проблеми раптових і кардинальних змін всієї системи інституціонального порядку.

Специфіка ж розгляду політико-інституціональних процесів адаптації у межах задекларованої нами теми полягає в тому, що мова йде не про довгострокові еволюційні процеси розвитку інститутів, а про ситуацію біфуркаційних змін соціетального характеру, коли відбувається так званий «інституційний вибух» (С. Головаха), результатом якого є стрімке руйнування усієї колишньої системи суспільних відносин як основи певного інституційного ладу. «На процеси адаптації здійснює великий вплив «криза цінностей», яка ще більш посилює і без того високу нестабільність соціального середовища. При цьому зміни, що відбуваються у цьому середовищі, далеко не завжди враховують адаптивні можливості населення. За таких умов істотно зростає значення зворотних зв'язків, механізм реалізації яких теж поки що перебуває у нестійкому стані» [7, с. 25].

Отже, застосування теорії раціонального вибору підчас інституційних досліджень залишає відкритими безліч питань. Зокрема, для суспільств пострадянського простору, що переживають стадію прискореної перебудови всієї інституційної системи, важливими є такі: Чи можна раціональним шляхом здійснювати оцінку і відбір політичних інститутів, які були б оптимальними та ефективними у вирішенні нагальних завдань конкретного суспільства? В який спосіб нові інститути стають стабільними і легітимними, якщо вони є продуктом свідомих дій лише впливових політичних акторів або результатом їх боротьби за владу? Зрозуміло, що з цієї точки зору зазначені концепції перебільшують утилітарні мікрооснови суспільної поведінки.15

В цьому сенсі для осмислення відмінностей і пошуку адекватної теоретичної рамки аналізу пострадянських політичних перетворень перспективною виглядає теорія історичного інституціоналізму, яка фокусує увагу на історичній послідовності змін, принципових історичних «розгалуженнях» траєкторій соціально-політичного розвитку, факторах, які впливають на цей вибір [Див.: 28, 31].

Концепція «*дискретної природи*» (*discrete nature*) як раз і визначає інституціональні трансформації як наслідковий, дискретний процес, що характеризується революційними періодами (за аналогією до точок біфуркації у синергетиці) чи періодами запланованої зміни. Відповідно, періоди інституціональної консолідації і стабільності заміщують собою такі, у межах яких інституціональні утворення проявляють себе як динамічні, змінні та чутливі до впливу політичних сил [35, с. 572].

Дискретні (або революційні) зміни зазвичай відбуваються під час радикальної зміни інститутів, впровадження політичними акторами нових інституційних форм, часто запозичених ззовні під час так званої «трансплантації» або «імпорту». Такі зміни передбачають, передусім, трансформацію формальних правил, зорієнтовану на певні зразки для досягнення певного результату. В даному випадку йдеться про імпорт формальних інститутів, що довели свою ефективність у розвинених країнах.

Революційні зміни – це завжди злам, тому що політичні структури і норми, які встановлюються, не випливають з попередньої траєкторії розвитку. Такі інституційні зміни, як правило, викликають протиріччя між власними модернізованими інституційними формами політичної системи та впровадженими модифікованими інституційними формами іншого середовища. Роль держави при цьому стає домінуючою. Цей процес по-різному відбувається при перенесенні зразків із країн з однотипними політико-інституціональними моделями та таких, у яких ці моделі мають суттєві відмінності. Обмін або запозичення між країнами, що мають спільну інституційну модель, передбачає безпосереднє запозичення таких 16

форм у тих країн, які на даному етапі вважаються найбільш розвиненими, а самі форми – успішно апробованими. Типовість інституційних моделей і спільність основних інститутів в даному випадку зумовлює можливість «копіювання» цих форм і зазвичай не потребує довготривалого процесу адаптації, а лише пристосування їх до конкретних національних, політичних та інших особливостей держави.

У другому випадку інституційні обміни між державами, в основі яких лежать різні інституційні моделі, відбуваються по-іншому. Під час таких обмінів запозичуються окремі елементи, готові інституційні форми, конкретні способи організації економічного і політичного життя. Нові форми з альтернативного інституційного середовища апробуються в процесі адаптації суспільства. Коли вони вступають у взаємодію з наявним інституційним середовищем, то засвоюють його природу.

Варто врахувати, що інституціональні трансформації можуть слугувати політичним силам, бути інструментом, запланованою стратегією нововстановленої ідеології, політичного режиму. Під час докорінної зміни розстановки політичних сил чинний інституціональний порядок виглядає застарілим і невідповідним до поставлених новим керівництвом завдань. Як наслідок, такі дискретні, наслідкові та одноразові інституціональні трансформації постійно виконують функцію відтворення певного рівня співвідношення між цінностями, притаманними панівному режиму, та іншими (передусім, суспільними) цінностями, артикульованими через інституціональні утворення держави [35, с. 573]. Так само, інститути можуть переживати трансформацію на рівні своєї організаційної структури та в рамках незмінного політичного середовища, постаючи в такому разі еволюційними та адаптивними утвореннями.

У зв'язку з цим слід згадати, що практика запозичення політичних інститутів з їх подальшою адаптацією і вкоріненням у нове соціальне середовище виникла далеко не сьогодні. В історико-хронологічному сенсі вона сягає тих часів, коли в процесі війн та захоплення чужих територій переможці та переможені переймали досвід політичної організації один одного, або новий політико-17

інституціональний порядок нав'язувався підкореним народам силоміць. В контексті теорій політичної модернізації зазначена практика налічує якнайменше п'ять століть (приблизно з XVI ст.) і охоплює досвід всіх країни та цілих регіонів, історична динаміка яких характеризувалася наводгогінним типом розвитку.

Проте, наукова концептуалізація вказаної проблеми відбулася лише у другій половині минулого століття, що пов'язано з прискоренням глобальних суспільних трансформацій, і виникненням на тлі «інформаційно-комунікативної революції» так званого «демонстраційного ефекту» як характерної риси «третьої хвилі» світового процесу демократизації (С. Гантінгтон). Розповсюдження «взірців» політичних інститутів західних демократій набуло безпрецедентних темпів. При цьому, в минулому такі країни, як Італія, Німеччина, Японія та інші переймали політичні форми організації свого життя повільно, одночасно із розвитком ринкових економічних відносин і становленням громадянського суспільства. Такий «пошаровий імпорт» як імпорт зовсім не сприймався і тому не відторгався.

Аналогічний процес у пострадянському світі мав зовсім інший вигляд. Ще на початку 1990-х Клаус Оффе відзначив специфіку ситуації у всіх країнах колишнього соціалістичного табору, номінувавши її як «дилему одночасності». Вона полягала, на його думку, у необхідності одночасного впровадження економічних інститутів ринку і політичних інститутів демократії. За К. Оффе наявність такої дилеми робить перспективи розвитку працюючих політичних інститутів досить проблематичною, тому що правова і представницька політична система може стати адекватною і усталено легітимною тільки в разі досягнення країною певного ступеню автономного економічного розвитку [Цит. за: 30, с. 452-453, 462]. Пізніше сама неоднозначна практика постсоціалістичного розвитку у чомусь спростувала, а в чомусь підтвердила справедливність сумнівів німецького соціолога, а тема імпорту (запозичення, трансплантації) західних політичних інститутів увійшла до розміркувань пострадянських вчених, присвячених модернізації та транзитам. 18

Загальна логіка і механізм інституційних змін у пострадянських країнах з точки зору більшості транзитологів полягає в зламі «старого каркасу», заповненні інституційного вакууму неформальними взаємодіями, після чого настає етап вироблення і встановлення нових правил гри, а також відбувається відносна стабілізація інституційного простору. Процес інституційних змін розпочинається з руйнування старих формальних і неформальних структур. Кризові ситуації призводять до порушень у роботі старих структур. В результаті цього відбуваються зміни мережі взаємопов'язаних норм і правил, які керують соціальними взаємовідносинами і зв'язками соціальних акторів. Це передбачає руйнування формальних і неформальних обмежень старого порядку і, в свою чергу, призводить до зняття формальних обмежень і поступової заміни старих правил. Такі обставини порушують стабільну взаємодію соціальних акторів по розподіленню ресурсів, оскільки існуючі правила починають суперечити цим цілям. Відтак, на перехідному етапі розвитку в суспільстві, що трансформується, діють відразу й старі, й нові правила, що визначається терміном «подвійна інституціоналізація». У подальшому нові практики поступово вписуються в поле політичної взаємодії та починають відтворюватися. Руйнування старих практик, таким чином, є основою для змін в житті населення, засвоєння нових орієнтирів і виробленню нових стратегій дії. Зрозуміло, що, прагнучи до домінантного положення, окремі групи акторів нав'язують іншим свої правила.

Спостерігаючи трансформації пострадянського світу, польський дослідник Є. Мачкув свого часу відзначив, що радянське минуле не містило тих інститутів, які могли б трансформуватися в демократичні еволюційним шляхом. А саме: соціалістичний парламент не представляв інтереси народу; уряд не був ані виконавчим органом парламенту, ані політичним механізмом прийняття рішень, він виступав як виконавчий комітет комуністичної партії; партія була інструментом панування номенклатури і інституціональним ядром держави і т. ін. [18].19

Проте ми не можемо однозначно погодитися з такими висновками. З точки зору неінституціоналізму можна впевнено стверджувати, що формальних інститутів демократії в радянській політичній практиці дійсно не існувало. Проте вже тоді діяли так звані «неформальні» правила та інститути, які в подальшій історії і обумовили певні тенденції трансформаційних процесів. З цього приводу авторитетні вітчизняні соціологи Є. Головаха і Н. Паніна зауважили, що «нові соціальні інститути поступово визрівали у надрах радянської інституціональної системи й у момент утворення незалежних держав СНД набули легального статусу. Завдяки цьому в соціальній структурі пострадянських суспільств збереглися численні статусні і рольові позиції для соціальних акторів, які обіймали аналогічні позиції в минулому. Так, наприклад, у нових державних структурах матеріальних, соціально-статусних і моральних збитків практично не зазнала колишня номенклатура. В свою чергу, нові інститути виникали не на порожньому місці, бо вже в радянському минулому зароджувалися тіньові соціальні інститути, наділені специфічною легітимністю, що функціонували і розвивалися поза правовим полем, проте мали масову підтримку як компенсаторні регулятори «природних» людських і ділових відносин в умовах штучних правових та ідеологічних обмежень тоталітарної системи. В такий спосіб із радянських інститутів «блату» (загального протекціонізму) і «тіньової економіки» могли за допомогою легалізації доволі швидко сформуватись інститути приватної власності і підприємництва» [6, с. 11].

Зазначимо, що внутрішньо і політично СРСР ніколи не був настільки централізованим, як про це зазвичай стверджується. У сферах політики і економіки, а також в галузі суспільних відносин вистачало простору для конкуруючих інтересів, маневрування, а також для торгу між конкретними групами і акторами, які діяли доволі відокремлено одна від одної і від держави. КПРС тоді не була однорідною, не виступала в якості єдиного актора, а була скоріше місцем, де вказані групи конкурували і вели переговори. Ознаки системи всеосяжного торгу призвели до формування сис20

теми посередництва (обміну) і регулювання, яку К. Зегберс називає «адміністративним ринком» [10, с. 23]. Вчений акцентує увагу на «поступовості переходу від радянських до пострадянських механізмів регулювання» [там само], на відміну від більшості вчених пострадянського простору, що характеризують розпад СРСР і формування нових систем відносин як розрив чи «інституціональний вибух» [6, с. 7].

Тож «у встановлених правилах багато унаслідувалося від типових форм взаємодії, характерних для пізнього радянського суспільства, і правила ці ставали все більш жорсткими та цинічними. Сильна залежність інституціональних змін від вкорінених у минулому стереотипів, установок і правил життя неминуче призводила до стійкого відтворення авторитарно-патерналістських відносин у політичній системі», – підкреслює О. Куценко [16, с. 69]. Але, як нам здається, у даному випадку не варто натякати на своєрідний ефект «залежності від обраного шляху», як це роблять деякі вітчизняні й російські дослідники, виводячи пострадянські «неформальні інститути» навпрямки з радянських часів. Така пояснювальна схема не сприяє ані поглибленню наукових уявлень щодо причин живучості неформальних практик, ані з'ясуванню механізмів адаптації різних верств пострадянського суспільства до ситуації радикальної невизначеності перехідної доби. І, головне, за допомогою такої логіки складно окреслити перспективи виходу із замкненого кола, яке за описом російського дослідника В. Пантіна виглядає так: «нові демократичні політичні інститути не можуть стати достатньо ефективними, оскільки не користуються необхідною підтримкою з боку масових та елітних груп суспільства, а отримати підтримку і легітимність ці інститути не можуть, оскільки в очах більшості населення не є ефективними, здатними допомогти у вирішенні проблем, що виникають перед суспільством» [23, с. 400].

Звичайно, та чи інша траєкторія становлення національних держав, послідовність процесів бюрократизації, демократизації, індустріалізації значною мірою зумовлює формування тієї або ін21

шої конкретно-історичної моделі взаємовідносин громадянського суспільства і держави. О. Фісун пропонує виділяти суспільства, в яких раціональна бюрократизація передувала процесам демократизації, і суспільства, в яких раціональна бюрократизація і раціоналізація здійснюється після процесу демократизації. В першому випадку виникає стабільна партійно-парламентська система, в якій партії виступають формальними каналами артикуляції інтересів громадян, а в другому випадку замість партій виникають політичні інститути скоріше неформального типу, що базуються на патронажі і клієнтурному «обміні лояльністю». Іншими словами, в першому випадку актори спочатку «раціонально» доходять висновку, що демократичні правила гри для них є взаємовигідним та ефективним механізмом регулювання суспільних відносин і укладають неформальні «угоди» про їх дотримання. В другому випадку демократизація, яка передусім базується на запозиченні не властивих інституційних форм та механізмів, передує раціональному розумінню акторів про необхідність та ефективність демократичних правил гри. Тому замість таких правил використовуються більш звичні способи і механізми взаємодії – патронаж та корупційні схеми [29, с. 135-137]. Як бачимо, О. Фісун пропонує доволі логічну пояснювальну модель чинників, що призводять до переважання неформальних інститутів, яка, втім, не дозволяє побачити будь-які орієнтири щодо подолання зазначеного замкненого кола, або «інституційної пастки» [4, 30].

Як вважає А. Д. Хлопін, неефективність і одночасна усталеність неефективних соціальних інститутів, у тому рахунку й політичних, обумовлена «розривом» між *реальними практиками* и *формальними правилами*. Для того, щоб обійти, порушити або якимось іншим чином пристосувати до своїх цілей формальні приписи, актори вимушені їх засвоювати. У підсумку відбувається підміна «гри за правилами» на «гру з правилами», а самі актори потрапляють у пастку: запозичені, копійовані інститути залишаються для них функціонально необхідними і при цьому приречені на слабкість та неефективність. Вони не здатні виконувати ані нормативну функцію, ані функцію соціалізації [30, с. 452]. 22

Дослідники пострадянських суспільств зазначають, що, наприклад, в Україні та Росії сьогодні відбувається «навмисне створення стійких неефективних інститутів, які слугують максимізації вигід правлячих груп, які намагаються монополізувати політичну ренту» [4, с. 24]. Тобто, елітні гравці політичної сцени демонструють цілком свідомі дії щодо консервації такої системи політичних інститутів, які аж ніяк не відповідають об'єктивним вимогам модернізації політичної системи у бік працездатної демократії. Перспективи такого руху виглядають досить невтішними, тому виникає закономірне питання: чи можна хоча б гіпотетично уявити умови, чинники та, головне, суб'єктів, які здатні подолати ситуацію «інституціональної пастки», що склалася у пострадянських суспільствах?

Досвід країн Латинської Америки, Індії, Японії та деяких інших, з якого сучасна транзитологія часто черпає матеріал для порівняння і, водночас, застережень щодо пострадянських країн, доводить, що на процес адаптації запозичених політичних інститутів справляють значний вплив чинники часу й стабільності встановлених правил. Вітчизняний філософ В. Ларцев нагадує висновки фахівців, що досліджували цей досвід: якщо формальна рамка інститутів і процедур утримується достатньо довго і міцно, а модернізація продовжується, то рано чи пізно вона починає відігравати активну роль і процеси політичного структурування суспільства вписуються до неї. Проте утримання інституційних демократичних форм – не гарантія, а тільки одна з необхідних умов. Постійна ж зміна правил гри і декоративно-символічні функції представницьких органів влади просто не дозволяють рамці запозичених політичних інститутів «затвердіти». Тобто політична форма може бути активною і сама виступати суб'єктом адаптаційного процесу щодо представлених у неї груп та інтересів тільки завдяки своїй стабільності [17].

Тож важливо враховувати двобічний характер процесу інституціональної адаптації. Розуміння цієї діалектичної закономірності дозволяє, слідом за Л. В. Корель, говорити про *коадаптацію*, тобто, взаємне пристосування суб'єктів (масових, групових та 23

індивідуальних) щодо певних інститутів, адаптацію (через трансформацію, модифікацію тощо) їх структури, змісту і функціонального алгоритму для власних потреб. У свою чергу, більш менш усталені форми інституціональних структур і засадничих правил політичної взаємодії накладають на особистість певні обмеження і зобов'язання, через що у довгостроковій перспективі відбувається процес політичної соціалізації та інтеріоризації. Останню можна розуміти, як «процес запозичення із зовнішнього середовища певних відомостей та їх засвоєння у якості знань, вмінь, норм, зразків поведінки, цінностей» [26, с. 151].

Але при цьому слід в обох аспектах аналізу виходити з того, що саме суб'єкти/актори є рушійною силою адаптаційних процесів, саме їх дії та взаємодії лежать в основі як консервації, так і змін інституціонального порядку [21, с.52]. Крім того, варто розрізнити умови й ресурси, а відтак і мотиви вибору певних адаптаційних стратегій з боку окремих груп суб'єктів. Прихильники активістсько-діяльнісної парадигми аналізу суспільних трансформацій пропонують виокремлювати суб'єктів/акторів макро-, мезо- і макрорівнів соціальної ієрархії [Див.: 9, 32]. Зрозуміло, що всі параметри адаптаційного процесу акторів зазначених рівнів будуть мати відмінності.

Як приклад можна розглянути електоральну арену політичних полів сучасної України і Росії та деяких із запозичених інститутів демократії – виборів, багатопартійності, парламентаризму – з позицій стратегій і тактик суб'єктів двох вище названих груп: макро- і макрорівню (тобто елітних шарів та індивідів, відповідно). Численні дослідження фахівців з обох країн доводять, що як для владної еліти, так і для тих, хто намагається нею стати, запозичений інститут вільних, відкритих і альтернативних виборів у стратегічному вимірі використовується для отримання або збереження своїх позицій у політико-владній ієрархії. Крім того інститут виборів виконує функцію кадрової селекції. Втім, обидві функції первісно були притаманні цьому інституту. Інша річ, що у пострадянських державах вибори ніколи не були інститутом 24

артикуляції та подальшого втілення народного волевиявлення. І справа тут не тільки у конкретних неформальних або неправових практиках, які використовують суб'єкти макрорівня (і які, зрозуміло, не підвищують довіру людей щодо цього та всіх інших формальних інститутів демократії). Запозичена форма не набула відповідного змісту і вибори не стали інститутом справжнього волевиявлення ще й тому що на мікрорівні політичної поведінки спостерігається опанування різноманітних практик використання цього інституту в звичному форматі власної вигоди. Таку ситуацію російський правозахисник І. Аверкієв розцінює як формування «приватного, індивідуального, неорганізованого народовладдя» [1]. Найбільш розповсюджені адаптаційні практики населення щодо нечесних, непрозорих і не надто альтернативних виборів широко відомі. Автор називає їх інститутами не в академічному значенні, але, розуміються в даному випадку саме *інститути як практики*. Це: 1) «*інститут хабара*» (як спроба примусити владу прийняти рішення в інтересах індивіда або групи), 2) «*інститут блату*» (як опосередкована «представницька» участь громадянина у прийнятті владного рішення на свою користь через знайомих, протекцію, особистісні зв'язки тощо), 3) «*інститут саботажу*» (що має прояв у пасивному невідкоренні владним рішенням і абсентеїзмі), 4) «*інститут втечі*» (як повне відсторонення від політики у будь-якому вигляді), 5) «*інститут публічного протесту*» (у вигляді мітингів, страйків, публічних заяв, петицій та інших форм прямої демократії).

Помітно, що адаптація суб'єктів обох рівнів щодо трансплантованих інституційних форм відбувається за схожим механізмом, у якому присутні такі елементи:

- 1) запобіжні бар'єри, що страхують суб'єкта від флуктуацій середовища;
- 2) захисні форми реагування, які знижують ризик від ситуації слідування/невиконання інституціональних правил;
- 3) компенсаторні процеси як засіб адаптивного «виживання» окремих типів суб'єктів у ситуації інституціональної невизначеності [Див.: 13, с. 255-273].

Проте, у діях суб'єктів практично не спостерігаються інновації, які б перетворювали структуру і функції інститутів, що адаптуються і, загалом, систему політико-інституціональних відносин у суспільстві в напрямку підвищення ефективності. Тому інститут виборів, як загалом і більшість трансплантованих формальних інститутів, дістає суттєвих ознак «підривного інституту». Запроваджуючи це поняття, В. Гельман підкреслює, що деякі неформальні інститути, подібно хвороботворним бацилам, «паразитують» на формальних, «окупують» їх зсередини і «підривають» їх функціонування. Згідно до цього погляду, «формальні й неформальні інститути не протистоять один одному, а знаходяться у стані своєрідного симбіозу, який веде до того, що під формальною оболонкою механізми, що покликані забезпечити демократію й верховенство права, або руйнуються, або перетворюються у повністю протилежне явище» [5, с. 7-9].

Цілком зрозуміло, що це призводить до кризи політико-інституціональних відносин, яка вкрай небезпечна для суспільства загалом. Проте, існує небезпідставне твердження, що сама криза – це засіб адаптації ідеальної моделі щодо реальних умов. У такому випадку, якщо адаптація буде успішною, це надасть суспільству певних переваг щодо вирішення його нагальних проблем. Відповідно, провальна адаптація буде означати руйнування моделі. На нашу думку, незважаючи на важність ролі політичних інститутів у системі суспільних відносин, все ж не слід зупинятися тільки на констатації їх дефектів, «порчі» або переродження. Доречно пригадати, що у самих країнах-донорах імпортованих інститутів вони вже досить давно не виконують тих функцій, які були їм притаманні на початковому етапі виникнення і розповсюдження. З цього приводу І. Аверкієв слушно зазначає, що й на Заході велика політика уходить з парламентів і партійних кабінетів, перетікаючи в структури над-державної і квазі-державної влади, міждержавні об'єднання, транснаціональні корпорації, ЗМІ, місцеві спільноти, громадянські організації тощо. Інститутами ж реального народовладдя стають саме останні – «групи прямої громадянської дії», 26

тисячі неформальних груп громадянського впливу. Тобто «смерть народовладдя в представницьких інститутах не обов'язково губить самі інститути, вони ще досить довго можуть грати згадані вище ролі формування й структурування еліти, оформлення колегіальних рішень, елітних переговорних майданчиків і таке ін.» [1]. Можна сказати, що, незважаючи на специфіку пострадянських суспільств, формальні інститути демократії і тут, і на Заході перебувають в стані кризи, оскільки не здатні упоратися з різноманіттям й рухомістю суспільних процесів в умовах глобалізації та регіоналізації.

Підсумкові *висновки*, які, безумовно, потребують більш докладного з'ясування та емпіричного підтвердження, можна звести до наступного:

1. Аналіз літератури демонструє різноплановість та певну суперечливість розуміння самого феномену «інститут», механізмів політико-інституціональних змін і причин інституціональних девіацій у суспільствах, що трансформуються. На думку авторів, це пояснюється, поміж іншим, органічною вкоріненістю в природі «інституту» двох взаємопов'язаних, але різних за своєю природою складових: структур та дій суб'єктів. Тому й питання інституціональної адаптації як взаємопов'язаний процес пристосування інституціональних структур до соціального середовища та одночасного пристосування політичних суб'єктів щодо вимог інститутів залишається, нібито, на «спірній території» загальної соціології та її спеціальних теорій, політичної психології та суто політичної науки. Тому подальші дослідження механізмів політико-інституціональної адаптації вимагають вироблення конвенціональних уявлень щодо нього, які б змогли інтегрувати наукові доробки різного профілю.
2. Запозичення ідей, інституційних форм і навіть правил політичного життя не є чимось унікальним в історії людства. Специфіка таких запозичень у країнах колишнього Радянського Союзу полягає у прискореному і цілком примусовому характері трансплантації інституційних нововведень згори. При цьому

реформатори не брали до уваги історичну спадщину і соціокультурний контекст відповідних країн (за виключенням, мабуть, пострадянської Прибалтики), намагаючись реформувати політичні інститути в логіці стратегії «навздогінної», імітаційної та мобілізаційної модернізації.

3. Сам темп і характер політико-інституційного будівництва був у значній мірі похідним від об'єктивних умов, що склалися на момент розпаду СРСР і початку формування (переформатування) нових політичних систем на уламках колишньої супер-системи.

4. На початковому етапі неформальні соціальні практики взаємодії політичних акторів, передусім, з елітного кола, виникли як закономірна реакція на відсутність досвіду, а також конституційних і регулятивних правил. Бажання політичних акторів отримати, закріпити й легітимізувати свої позиції у полі державної влади не здається оригінальним, оскільки відповідає самій природі політико-владних відносин. З певною долею припущення можна вважати феномен «неформальних» моделей взаємодії політичних суб'єктів одним з функціональних елементів у механізмі політико-інституційної адаптації.

5. Подальше розповсюдження неформальних практик та їх вкорінення в діяльність трансплантованих інститутів демократичного народовладдя, таких, як вибори, парламентаризм, президенціалізм, багатопартійність і т. ін., призводить до ефекту викривлення змісту й функціонального алгоритму зазначених інституційних форм. Одночасно через різноманітні типи захисних та компенсаторних адаптаційних практик суб'єкти макро- і макрорівнів соціальної організації пристосовують ці формальні інститути «під себе». Виникає ситуація «інституційної пастки», коли зручні й корисні для певних суб'єктів запозичені інститути не виконують важливіші функції волевиявлення, соціалізації та нормотворчості, проте, відмова від них за низки причин вже неможлива.

6. У низці умов, які здатні сприяти виникненню конструктивних та інноваційних типів адаптаційних практик політичних суб'єктів, важливу, проте недостатню роль відіграють чинники

довгостроковості й стабільності конституційних правил політичної взаємодії.

Зважаючи на глибинність й суперечливість процесів політико-інституційної адаптації, які з трудом підлягають емпіричному дослідженню, прогнозування їх не уявляється можливим. Певну перспективу збереження демократичного вектору розвитку України варто вбачати у виникненні тих або інших форм інститутів і відповідних практик громадянського тиску й контролю за владою знизу. Розуміючи, що процеси інституційної еволюції взагалі не є швидкими, можна обережно сподіватися на те, що тенденція поступового «дорослішання» українського суспільства, що спостерігають соціологи, принаймні, на поведінці електорату, охопить і більш широку сферу вмотивованої участі групових та індивідуальних суб'єктів політики, а також практичних дій щодо вироблення справжніх інструментів народовладдя.

Література

1. Аверкиев И. В. Демократия, не востребованная народом [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.grany-center.org/position/publications/details_136.html
2. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с. С.631
3. Гельман В. Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике / В. Гельман. // Полис. – 2003. - № 4. – С. 6-25
4. Гельман В. Россия в институциональной ловушке / В. Гельман // Pro et Contra. – Том 14, № 4-5, июль-октябрь 2010. – С.23-38.
5. Гельман В. «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России / В. Гельман // Полития. – 2010. – № 2 (57). – С. 6-24.
6. Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціалізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія:

- теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5-22.
7. Дискин И., Авраамова Е. Адаптация населения и элит / И. Дискин, Е. Авраамова // *Общественные науки и современность*. – 1997. – N 1. – С. 24-33
8. Заславская Т. И. О субъектно-деятельностном аспекте трансформационного процесса / Т. И. Заславская // *Кто и куда стремится вести Россию? Акторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса* / Под общ. Ред. Т. И. Заславской. – М.: МВШСЭН, 2001. – С. 3-15.
9. Заславская Т. И. О социальном механизме посткоммунистических преобразований в России / Т. И. Заславская // *Социологические исследования*. – 2002. – №8. – С. 3-16.
10. Зегберс К. Трансформації в Росії та Східній Європі: нео-інституціональна інтерпретація / К. Зегберс // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 1998. – С. 4–5.
11. Карпьяк О. М. Політична адаптація в системі політичних відносин (теоретико-методологічний аналіз): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. полит. наук : спец. 23.00.01 / Карпьяк Олександр Михайлович ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. Дослідж. ео. І.Ф. Кураса. – К., 2010. -15 с.
12. Карпьяк О. М. Політична адаптація: проблема визначення в сучасній системі соціально-політичних знань / О. М. Карпьяк // *Грані*. – № 3 (83) березень 2012. – С. 100-103.
13. Корель Л. В. Социология адаптации: вопросы теории, методологии и методики / Л. В. Корель // *ИЭОПП СО РАН*. – Новосибирск: Наука, 2005. – 423 с.
14. Кравцов С. О. Теоретичне бачення соціальної адаптації: стан, погляди, підходи / С. О. Кравцов // *Український соціум* – 2008 – № 3 – С. 83-96.
15. Кузнецов И. И. Институциональные заимствования в политике: современные подходы / И. И. Кузнецов // *Известия Саратовского университета*. – 2010. Т. 10. Сер.

Социология. Политология, вып. 3. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://map1.msk.ru/697202.html>

16. Куценко О. Зигзаги демократизации политического режима в Украине / О. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 65-79.

17. Ларцев В. Иезуитские маневры в сторону управляемой демократии [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://analitica.kiev.ua/invest/extra/3100>

18. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация / Е. Мачкув // Полис. – 2000. – № 4. – С. 38-52.

19. Мілюкова А. О., Степанова Н. Є. Взаємодія політичних суб'єктів та інститутів у світлі новітніх соціальних теорій / А. О. Мілюкова, Н. Є. Степанова // Вісник Одеського національного університету. Серія «Соціологія і політичні науки». Збірник наукових праць. – Одеса, 2011. – Том 16. – Випуск 8. – С. 101-117.

20. Норт Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт // Пер. З еорі. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198 с.

21. Панов П. В. Институционализм рационального выбора: трансформация и пределы возможностей / П. В. Панов // Институциональная теоріяхї: Современный институционализм и политическая еоріяхї России. Под ред. С. В. Патрушева. – М.: ИСП РАН, 2006. – С. 43-92.

22. Панов П. В. Институты, идентичности, практики: теоретическая модель политического порядка. / П. В. Панов. М.: РОССПЭН, 2011. – 230 с.

23. Пантин В. П. Глобализация и проблемы развития демократических институтов в России // Политические институты на рубеже тысячелетий. Дубна, 2001. – С. 396-409.

24. Патрушев С. В. Институционализм в политической науке // Институциональная политология: Современный институционализм и политическая трансформация Рос

сии. Под ред. С. В. Патрушева. – М.: ИСП РАН, 2006. – С. 7-42.

25. Ромм М. В. Адаптация личности в социуме. Теоретико-методологический аспект / М. В. Ромм // Новосибирск: Наука, 2002. – 275 с.

26. Рубчевский К. В. Социализация личности: интериоризация и социальная адаптация / К. В. Рубчевский // Общественные науки и современность. – 2003. – № 3. – С. 147-151.

27. Ситнова И. В. Ментальные ограничения институци-ональных изменений в современной России / И. В. Ситнова // Мониторинг общественного мнения. – № 3 (103), май-июнь 2011. – С. 18-29.

28. Телен К. Исторический институционализм в сравнительной политологии / К. Теллен // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Харьков: Константа, 2006. Вып. 4. – С. 77-118.

29. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: Монография / А. Фисун // Харьков: Константа, 2006. – 352 с.

30. Хлопин А. Д. Деформализация правил и институци-ональные ловушки в России / А. Д. Хлопин // Институциональная политология Современный институционализм и политическая трансформация России. Под ред. С. В. Патрушева. – М.: ИСП РАН, 2006. – С. 448-463.

31. Холл П., Тейлор Р. Политическая наука и три новых институционализма / П. Холл, Р. Тейлор // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Харьков: Константа, 2006. Вып. 4. – С. 48-76

32. Шабанова М. А. Массовые адаптационные стратегии и перспективы институциональных трансформации / М. А. Шабанова // Мир России. – 2001. – № 3. – С. 78-104.

33. North D., Wallis J., Weingast B. Violence and Social Orders:

A Conceptual Framework for Understanding Recorded Human History.
Cambridge: Cambridge University Press, 2009]

34. Ostrom E., Crawford S. A. Grammar of Institutions // American Political Science Review. 1995. Vol. 89. № 3. – P. 587-588.

35. Peters B. G., Pierre J. Institutions and time: Problems of conceptualization and explanation / B. G. Peters, J. Pierre // Journal of Public Administration Research and Theory. – Oct. 1998. – Vol. 8. – No 4. – P. 565-583.

36. Pierson P. Increasing Returns, Path Dependency, and the Study of Politics // American Political Science Review. – 2000. – Vol. 94. – № 2 – P. 250-267